

**SHARQ UYG‘ONISH DAVRI OLIMLARI: O‘RTA OSIYO
MUTAFAKKIRLARINING ILMIY MEROSI****Samiyev Alisher***tadqiqotchi, Navoiy davlat universiteti, Navoiy.*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada o‘rta asrlarda ilm, fan va madaniyat taraqqiyotining o‘ziga xos jihatlari yoritilgan. Unda Najmiddin Kubro, Imom Buxoriy, Imom at-Termiziy, Burxoniddin Marg‘inoniy kabi buyuk allomalar hayoti va ilmiy merosi, shuningdek, Sharq uyg‘onish davri olimlari – Beruniy, Ibn Sino, Ulug‘bek kabi mutafakkirlarning ilm-fan rivojiga qo‘shgan hissasi tahlil qilingan. Shuningdek, madrasa va kutubxonalar faoliyati, ta‘lim tizimi, texnika, tibbiyot, adabiyot va san‘atning o‘sishi ham o‘rta asr madaniyatining yuksalishida muhim omil sifatida ko‘rsatib berilgan. Maqolada o‘rta asr ilmiy merosining nafaqat Sharq, balki jahon sivilizatsiyasiga ham bevosita ta‘sir yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *O‘rta asrlar, ilm-fan, madaniyat, Sharq uyg‘onishi, Najmiddin Kubro, Imom Buxoriy, At-Termiziy, Burxoniddin Marg‘inoniy, Ibn Sino, Beruniy, Ulug‘bek, madrasa, kutubxona, tasavvuf, san‘at, ta‘lim.*

Kirish. Insoniyat tarixida O‘rta asrlar davri ko‘pincha “zulmat davri” sifatida ta‘riflanadi. Ammo bu ta‘rif asosan Yevropa tarixiga xos bo‘lib, Sharq mamlakatlarida, xususan O‘rta Osiyo zaminida IX–XII asrlar ilm-fan va madaniyatning eng yuksak cho‘qqiga ko‘tarilgan davri hisoblanadi. Aynan shu asrlarda dunyo ilmiy tafakkuri rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan buyuk allomalar yetishib chiqqan. O‘sha davrda Movarounnahr va Xorazmda ilmiy muhitning shakllanishiga bir qator omillar sabab bo‘ldi. Avvalo, arab xalifaligining hukmronligi davrida Bag‘dodda tashkil etilgan “Bayt ul-Hikma” (Donishmandlar uyi) ilm-fan markazi sifatida butun musulmon olamidan olimlarni jalb qildi. Bu jarayonda o‘zbek zaminidan yetishib chiqqan allomalar – Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy kabi mutafakkirlar faol qatnashdilar. Ularning izlanishlari tufayli matematika, astronomiya, geodeziya, falsafa, tibbiyot, tarix va boshqa ko‘plab fanlar yangi rivoj bosqichiga ko‘tarildi[6]. Shu bilan birga, Xorazmda tashkil etilgan Ma‘mun akademiyasi ham Sharq uyg‘onishining buyuk markazlaridan biri bo‘ldi. Bu ilmiy muassasada dunyoga mashhur mutafakkirlar faoliyat yuritib, o‘z asarlari bilan jahon sivilizatsiyasining taraqqiyotiga ulkan ta‘sir ko‘rsatdilar. Ayniqsa, Abu Ali Ibn Sino va Abu Rayhon Beruniylarning ilmiy izlanishlari nafaqat Sharqda, balki Yevropa ilm-fanida ham yuzlab yillar davomida asosiy manba sifatida qo‘llanildi. Bu davrning yana bir muhim xususiyati shundaki, ilm-fan rivoji madaniyat, din va tasavvuf bilan chambarchas bog‘liq

bo‘lgan. Imom Buxoriy va Imom Termiziy kabi buyuk hadis ilmi namoyandalari, Najmiddin Kubro kabi sufiy mutafakkirlar, Burhoniddin Marg‘inoniy kabi fiqh olimlari diniy va huquqiy ilmlarni chuqur o‘rganib, ularga mukammal ilmiy shakl berib ketdilar. Shu tariqa O‘rta Osiyo xalqlari jahon ilm-fani va madaniyatiga beqiyos meros qoldirdilar.

Asosiy qism. O‘rta asrlar insoniyat tarixida turli xil jarayonlar, ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Sharq mamlakatlarida, jumladan, Markaziy Osiyo hududida bu davr ilmiy va madaniy hayotning yuksalishi, buyuk olimlar, adiblar va san‘atkorlarning ijodi bilan ajralib turadi. O‘rta asrlarda Sharq mamlakatlari ilm-fan sohasida dunyo miqyosida yetakchi o‘rin egallagan. Bu davrda ilmiy markazlar shakllanib, ularda tabiatshunoslik, tibbiyot, matematika, astronomiya, tarix, falsafa kabi sohalar rivoj topdi. Matematika va algebra: Muhammad al-Xorazmiy o‘zining “Al-jabr va al-muqobala” asari bilan algebra faniga asos soldi[7]. Bu ilmiy meros keyinchalik Yevropa va butun dunyoga keng tarqalib, matematikaning yangi bosqichga ko‘tarilishiga sabab bo‘ldi. Astronomiya: Abu Rayhon Beruniy va Mirzo Ulug‘beklar bu sohada ulkan kashfiyotlar qildilar. Ulug‘bekning “Zij-i Sultoni” asari astronomiya tarixida eng muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Tibbiyot: Abu Ali ibn Sino “Al-Qonun fi’t-tibb” asari orqali butun dunyoda tibbiyot fanining rivojiga ulkan hissa qo‘shdi[4]. Bu asar yuzlab yillar davomida Yevropa universitetlarida asosiy qo‘llanma sifatida foydalanilgan.

O‘rta asrlar madaniyatida adabiyot, san‘at va me‘morchilikning rivojini alohida qayd etish mumkin. Adabiyot: Sharq adabiyoti o‘zining yuksak badiiy namunalarini aynan shu davrda berdi. Rudakiy, Firdavsiy, Alisher Navoiy kabi adiblar insoniyat tafakkurini boyituvchi asarlar yaratdilar. Navoiy o‘zining “Xamsa” asari orqali nafaqat o‘zbek, balki jahon adabiy merosiga ulkan hissa qo‘shdi[2]. Me‘morchilik va san‘at: Samarqand, Buxoro, Xiva va boshqa shaharlarda qurilgan masjid, madrasa va maqbaralar o‘rta asr Sharq me‘morchiligining buyuk namunalari sifatida e’tirof etiladi. Registon majmuasi, Shohi Zinda yodgorliklari, Kalon masjidi ana shunday durdonalardandir.

Bu davrda tarixnavislik va falsafa ham rivoj topdi. Abu Rayhon Beruniy “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asarida turli xalq va madaniyatlarni ilmiy asosda o‘rganib, tarixshunoslikka yangicha yondashuv olib kirdi. Forobiy esa “Ikkinchi ustoz” sifatida falsafiy tafakkurni yangi bosqichga olib chiqdi, insoniyat jamiyatining ilmga asoslangan taraqqiyotini ta’kidladi. O‘rta asr Sharqidagi ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti Yevropadagi Uyg‘onish davri uchun ham asos bo‘lib xizmat qildi. Buning o‘ziga xos tomoni shundaki, ilm-fan diniy dunyoqarash bilan uyg‘unlashgan, madaniyat esa nafaqat amaliy, balki ruhiy-ma’naviy qadriyatlarni shakllantirishda ham muhim rol o‘ynagan. O‘rta asrlarda ilm-fanning yuksalishi ta’lim muassasalari – madrasa va kutubxonalar bilan chambarchas bog‘liq edi. Samarqand,

Buxoro, Urganch, Xiva, Marv kabi shaharlarda yirik madrasa va ilmiy markazlar faoliyat yuritdi. Ularda matematika, mantiq, fiqh, falsafa, tibbiyot, geometriya, tilshunoslik, tarix kabi fanlar o‘qitilar edi. Ulug‘bek madrasa va rasadxona faoliyati bilan nafaqat O‘rta Osiyo, balki butun musulmon Sharqi ilmiy hayotida muhim o‘rin tutdi. Kutubxonalar ham bilim tarqatishda beqiyos xizmat qildi. Masalan, Marvdagi kutubxona o‘z davrida 12 mingdan ortiq qo‘lyozmaga ega bo‘lgan. Bu ilmiy muhit olimlarning erkin ijod qilishi uchun zamin yaratdi[5].

Sharq olimlari texnika va tabiiy fanlarga ham e‘tibor qaratdilar. Masalan: Al-Jazariy o‘zining mexanik kashfiyotlari bilan mashhur bo‘lib, suv ko‘tarish qurilmalari, avtomatik soatlar, mexanik hayvon va qushlarni yasagan. Abu Nasr Farobiy falsafa bilan bir qatorda mantiq, musiqa nazariyasi va fizika bilan ham shug‘ullanib, ilmiy tafakkur doirasini kengaytirdi. Beruniy mineralogiya, geodeziya va geografiyada yangi g‘oyalarni ilgari surib, Yer sharining aylana shaklda ekanini ilmiy asoslab berdi[3]. O‘rta asrlarda nafaqat ilm-fan, balki musiqa, tasviriy san‘at, xalq og‘zaki ijodi ham yuksak darajada rivojlandi. Musiqa: Farobiy “Musiqa ilmi haqida katta kitob” asarida musiqa nazariyasi va cholg‘u asboblari haqida batafsil ma‘lumot bergan. Bu asar keyingi davrlarda Yevropada ham musiqa ta‘limida qo‘llanilgan. Tasviriy san‘at va miniatyura: Temuriylar davrida miniatyura san‘ati yuksak cho‘qqiga ko‘tarildi. Kamoliddin Behzod ijodi bu yo‘nalishda butun islom olamiga mashhur bo‘ldi. Og‘zaki ijod: Dostonlar, rivoyatlar, maqollar xalqning tarixiy xotirasi va madaniyatini asrab kelishda muhim o‘rin egalladi. Masalan, “Alpomish” dostoni ana shunday bebaho durdonalardan biridir.

Sharq uyg‘onish davri va uning ta’siri. O‘rta asrlarda Markaziy Osiyo va Sharq ilmiy hayoti “Sharq Uyg‘onish davri” sifatida tarixga kirdi. Bu davrning o‘ziga xos jihati shundaki:

1. Ilm-fan diniy qarashlar bilan uyg‘unlashgan holda rivojlandi.
2. Ilmiy kashfiyotlar amaliy hayotga tatbiq qilindi (tibbiyot, sug‘orish, me‘morchilikda).
3. Sharq olimlarining asarlari keyinchalik arab, lotin va yunon tillariga tarjima qilinib, Yevropa Uyg‘onish davrining shakllanishiga zamin yaratdi. Masalan, Ibn Sino, Beruniy va Xorazmiy asarlari Yevropa universitetlarida asosiy darslik sifatida o‘qitilgan[1].

O‘rta asrlarda ilm-fan va madaniyatning rivojlanishi jamiyatda ijtimoiy va ma‘naviy hayotning yuksalishiga xizmat qildi. Inson va uning aql-idroki qadrlana boshlandi. Adolat, ma‘rifat, ilmiy tafakkur kabi tushunchalar davlat boshqaruvida ham muhim ahamiyat kasb etdi. Shahar madaniyati, hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlanib, ularning barchasi madaniyat taraqqiyotiga ta‘sir ko‘rsatdi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o‘rta asrlar ilm-fan va madaniyatining taraqqiyoti jahon sivilizatsiyasi tarixida o‘chmas iz qoldirdi. Bu davrda yetishib chiqqan buyuk mutafakkirlar

– Imom Buxoriy, At-Termiziy, Najmiddin Kubro, Burxoniddin Marg‘inoniy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug‘bek, Farobiy va boshqalar nafaqat Sharq, balki butun insoniyat ma‘naviy xazinasini boyitdilar. O‘rta Osiyo va Sharqdagi ilmiy maktablar, madrasalar, kutubxonalar va rasadxonalar ilm-fan taraqqiyotining markaziga aylangan. Bu davrda shakllangan ta‘lim tizimi, diniy va dunyoviy fanlarning uyg‘unligi, madaniyat va san‘atning yuksalishi xalqning ma‘naviy dunyosini boyitdi. Shuningdek, o‘rta asr olimlarining asarlari Yevropa Uyg‘onish davriga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatib, ilm-fanning global rivojlanishiga xizmat qildi. Demak, o‘rta asrlarda Sharq olimlari yaratgan ilmiy meros bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan holda, zamonaviy fan va madaniyatning poydevori sifatida qadrlanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimova. O‘rta asrlar Sharq madaniyati va Uyg‘onish davri. – Toshkent: Fan, 2012.
2. Jo‘rayev. Markaziy Osiyo uyg‘onish davri mutafakkirlari merosi. – Toshkent: Akademiya nashri, 2015.
3. Qodirov. “Sharq uyg‘onish davrida ilm-fan taraqqiyoti va buyuk olimlar merosi.” – O‘zbekiston tarixi jurnali, 2019, №4, 20–29-betlar.
4. Saidov. Forobiy, Ibn Sino va Sharq uyg‘onish davri falsafasi. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2008.
5. Yusupov, S. “Sharq uyg‘onish davrida ilmiy merosning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni.” – Sharq yulduzi jurnali, 2017, №6, 100–110-betlar.
6. <http://xorazmiy.uz/oz/pages/view/254>
7. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Al-Xorazmiy>